

Yayın Geliş Tarihi: 2022-02-14

Yayın Onay Tarihi: 2022-04-12

DOI No: 10.35343/kosbed.1073047

Hüseyin DOĞAN*

Eski Anadolu Türkçesi Metinlerine Göre Bitkilerde İşaret Teorisi

*Doctrine of Signatures of Plants in Old-Anatolian
Turkish Texts*

Özet

Bu çalışmada, bitkiler (Regnum: Plantae) özelinde 13. ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe yazınında İşaret Teorisi'nin yansımalarını göstermeye çalışacağız. İşaret Teorisi basitçe, (çalışmamız özelinde) bitkilerin bir parçası ya da tamamının insanın bir organına benzemesinin, söz konusu bitkinin ilgili organ üzerinde tedavi edici özellikler taşıdığına dair doğal bir kod olduğuna dair bir inanıştır. Bu inanişaya göre, bir bitkinin kökleri ya da yaprakları saçla benziyorsa, bu bitkinin saçla ilgili rahatsızlıklarda (dökülmesi, kırılması, erken ağarması, geç uzaması, vb.) faydalı olması beklenmektedir. İşaret Teorisi ayrıca, süte benzer bir usaresi olan bitkinin süt salgısını arttırdığı, bitkinin bir parçasının muayyen bir hayvanın organına benzemesi halinde o hayvandan gelecek zararlara karşı etkili olduğu, nemli bölgelerde yetişen bitkilerin rutubet kaynaklı hastalıklara iyi geleceği, vb. gibi geniş bir algı çerçevesine sahiptir. Benzeri, benzer özellikleri olması nedeniyle tedavi eden benzer'e, örneğin kokusu ile benzeyen başka bir bitki de zaman zaman benzer'in ikamesi olarak kullanılmıştır ve bu kullanım da teorinin kapsamı içinde değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İşaret Teorisi, Ortaçağ, Anadolu, Bitki Tarihi

Abstract

In this study, we will try to show the examples of the "Doctrine of Signatures" in 13th - 15th centuries Anatolian Turkish writing particularly within plants (Regnum: Plantae). Doctrine of Signatures refers to a doctrine in subject of plants that some part of plants, or their whole resembling an organ or body part of a human, thus the plant in question being medically effective on the organ or body part it resembles. The doctrine was set around the belief that there was a natural code that enabled such treatments. According to this belief, if roots or leaves of a plants resembled human hairs, it was expected that those plants to be useful in treatment of diseases and problems about hair: such as hair loss, early bleaching, not growing at a regular pace, etc. The belief also consisted that such theories about plants having juice similar to milk increased the lactation ratio of mothers; if a plant resembled a specific animal's body part, then it was believed that the plant would prevent any harm coming from that animal. Plants grown in humid temperatures were used for illness and diseases related to humidity. The theory and belief consist of many examples like these. The resembling thing used in treatment of something it is similar because it resembles the similar was the concept of the theory, and attributes other than physical resemblance, such as smell was also part of the theory.

Keywords: Doctrine of Signatures, Medieval Age, Anatolia, History of Plants

* Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora öğrencisi, email: huseyinchiddogan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4290-5062

Giriş

Büyük ölçüde coğrafyasına münhasır bir bitki çeşitliliğine sahip olan Anadolu, özellikle 11. yüzyıldan itibaren Türklerin kitlesel göçlerine şahit olmuştur. Anadolu ve civar bölgelerde bilinen bitkiler, buğday, soğan, sarımsak¹ gibi kozmopolit bitkileri hariç tutarsak, Türklerin daha önce görmedikleri bitkilerdir. Bu nedenle Ortaçağ Anadolu'sunda Türkçe yazan bilim insanları, bitkilerle ilgili Türkçe yazını oluştururken, gerek Anadolu gerekse komşu bölgelerin yazınlarından faydalanmıştır. Bu durum, 13. yüzyıldan itibaren Türkçe yazınında yer verilen bitki adlarında, Yunanca, Arapça, Süryanice, Sanskritçe ve Farsça dillerindeki karşılıklarının tercih yoğunluğunda kendini göstermektedir.

Türkçe yazan bilim insanlarının, florasına yabancı oldukları bir millete, hem Anadolu florasını tanıtmak hem de bu flora özü bitkilerin kullanımları hakkında bilgi vermek için telif ettikleri eserler, Anadolu'da Türk uygarlığının gelişiminin bitkiler özelinde gösterilmesi bağlamında benzersiz bir örnek teşkil eder.

Biz de bu nedenle çalışmamızı, Eski Anadolu Türkçesi yazını ile sınırlı tuttuk ve bu yazında İşaret Teorisi olarak bilinen kavramın yansımalarını göstermeye çalıştık.

1. Yöntem

Çalışmamızda 13 ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak derlenen, tercüme edilen, kısmen ya da tamamen müellifin görüşleri ile oluşturulan eserler kullanılmıştır. Çalışmamız, baytarnâme, bâznâme, tâbirnâme, bahnâme gibi türlerin yanı sıra, tıp, astronomi ve kozmografya disiplinlerine ait eserleri de kapsamaktadır. Söz konusu eserler çalışmamızın konusu itibari ile incelenmiş, işaret teorisi kapsamında tespit edilen örnekler önce tasnif edilmiş, daha sonra ise toplanan veriler mukayeseye tabi tutularak incelenmiştir.

2. Bulgular ve Yorum

Ortaçağ Anadolu'sunda baldırıkara (بالديرى قره) olarak bilinen bitki² için sıklıkla bersiyâvuşân (برسيواوشان) adının da kullanıldığı görülmüştür. Siyâvuşun saçı anlamına gelen bu tamlama, bitkinin Antik Yunanca adları arasında bulunan ve çok saçlı anlamına gelen polutrikhon (πολυτριχον) ve Latince venüs'ün saçı anlamına gelen capillus veneris kullanımları ile doğrudan ilintilidir. Râzî (ö. 925), bitkinin adlarından birinin "çok saçlı olan" olduğunu yazmış (Ibn al-Baithar, 1840: 127), Gâfikî (ö. 1165) ise "gûlyâbâni saçı" olarak da bilindiğini belirtmiştir (al-Ghâfiqî, 1937: 350). Bitkinin yapraklarının su tutmama özelliği vardır, bu karakteri, denizin köpüklerinden doğduğu halde saçları hiç ıslanmamış olan Venüs'ün (Afrodit, İhtar, İnanna, vb.) saçları ile ilişkilendirilmesine yol açmıştır (Theophrastus, 1916: 7-14 1). Dioscorides'e göre bitki, saçlardaki kepek ve ölü derilerin

¹ Kaynaklarımızda yer verilen Türkçe bitki isimleri bu örneklerle sınırlı değildir, Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden önce de mutfak değeri, tıbbî değeri yahut floral bölgesinin ortak olması nedeniyle bilinen ve Türkçe isimleri mevcut olan bitkiler için metinlerimizde Türkçe isimleri de tercih edilmiştir.

² *Adiantum capillus-veneris* L.

temizlenmesi için kül suyu ile birlikte uygulanmış, laden ve mersin yağı ile birlikte saç koruyucu olarak kullanılmış, saç dökülmesini önlemesi için, yaprakları dövüldükten sonra zeytin yağı ile birlikte baş bölümüne sürülmüştür (Dioscorides, 2000: 4-136). Yıl boyu nemli olan kayalık alanlarda yetişen ve özellikle siyah renkli sapları ile bir tutam saç andıran bitki, Anadolu'da saç ve sakalı siyaha boyamak için kullanılmış (Yıldız, 2016: 174), dökülen saçları yeniden çıkartıcı ya da dökülmelerini engelleyici (İbn Baytâr, 2017: 93) etkisi olduğu kaydedilmiştir.

Saçlarla ilişkilendirilen diğer bitkimiz, metinlerimizde şa'r el-gûl (شعر الغول), lahâ el-gûl (لحا الغول) ve dîv sakalı olarak anılan bitkidir.³ Bu isimlerden ilki gûlyâbâni saçı, diğer ikisi ise gûlyâbâni sakalı anlamını vermektedir. Antik Yunancadaki karşılığı olan trikhomanes (τριχομανές) ise deli saçı anlamına sahiptir. Bitkimiz kayalık alanları tercih eder ve dağınık bir tutam saçı andırır. Şerîf (ö. ?), bitkinin yakıldığında yanmış saç kokusu gibi bir koku yaydığını kaydetmiştir. Dioscorides (ö. 90), baldırıkara ile aynı etkilere sahip olduğunu tahmin ettiğini belirtmiş (2000: 4-137), Plinius (ö. 79) ise saç dökülmesi vakalarında uygulandığını aktarmıştır (1970: 27-11).

Aftîmûn (افتيمون), çoğunlukla kekik (*Thymus* sp.) ancak zaman zaman diğer bitkilerin üzerinde de görülen ve hayatta kalmak için gerekli besinleri konukçu olduğu bitkiden elde eden parazit karakterli bitkinin⁴ metinlerimizde anılan ismidir. Bitki, uygun bir kurban bulana kadar hareketine devam eder ve bu arada gerekirse kök yapısını da feda eder. Bu, parazit kavramı için tipik bir davranış biçimidir. Bitki, konukçu olduğu bitkinin üzerinde birbirine geçmiş bir saç yığınının andırır. Bitkimiz Anadolu'da saçkıran vakalarında kullanılmış (Hekim Bereket, 2016: 31; Anonim, 2013: 125), ayrıca parazit düşürücü olarak da faydalanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 54).

Metinlerimizde safed (صفد) olarak anılan bitkinin hangi bitkiye işaret ettiğini tespit edemedik. İnce liflerle kaplı siyah köklü bir bitki olduğu, Şam, Mısır ve Antakya'da yaygın olarak yetiştiği belirtilmiştir. Bitki saç andıran kök yapısı nedeniyle, kadınlar tarafından saç uzatıcı olarak kullanılmış, ayrıca bân yağı ile birlikte saç dökülmesini engellemek için uygulanmıştır (İbn Baytâr, 2017: 293).

Metinlerimizde fûlfül el-sûdân (فلل السودان) olarak geçen bitkinin⁵ fasulye benzeri bir meyvesi vardır, meyvenin içindeki tohumlar dişe benzer ve tıpkı dişler gibi sıralı biçimde dizilidir. Bir büber türü olduğu belirtilen bitkiye, Anadolu'da dişlerin sallanması halinde başvurulmuş ve diş ağrısı giderici olduğu ifade edilmiştir (İbn Baytâr, 2017: 323).

Gâfit (غافت) ve kuzı butrağı olarak bilinen bitki⁶, nemli çayırarda ve sulak alanların civarında görülür. Gövde boyunca sarı çiçekler açar ve bu çiçekler zamanla yüzeyinde sivri yapılar bulunan meyvelere dönüşür. Bu meyveler de koyunların yünlerine yapışarak dağılır. Bitki, çiçek rengi dolayısıyla sarılık tedavisinde kullanılmıştır (Hekim Bereket, 2016: 115).

³ *Asplenium trichomanes* L.

⁴ *Cuscuta epithymum* (L.) L.

⁵ *Xylophia aethiopica* (Dunal) A.Rich.

⁶ *Agrimonia eupatoria* L.

Sarılık tedavisi ile meşhur olan diğer bitkiler⁷ metinlerimizde mâmîrân (ماميران) adı ile geçmektedir. İki bitkinin de çiçekleri parlak sarı renklidir, ayrıca büyük mâmîrân hasar aldığıda koyu sarı renkli bir usare sızdırır. Büyük mâmîrân, bir metre kadar boylan ve sulak alanların civarında görülen, küçük mâmîrân ise kış aylarının sonuna doğru makilik alanlar ile çayırarda yaygın olarak görülen ve boyu 10 santimetre civarında olan bir bitkidir. Tabîb Şerîf (15. yy.), bitkilerin sarılık tedavisinde meşhur olduğunu ve bu nedenle "saruluk otları" olarak bilindiklerini kaydetmiştir (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 571).

Husya el-kelb (خصي الكلب) ve it hayası adları ile anılan bitkilerin⁸ yumruları bölünmüş yapıdadır ve belirgin biçimde testisi andırmaktadır. Bu nedenle bitkilerin cinsel yaşam ile ilgili şikayetleri gidereceği düşünülmüştür. Bu bitkilerin dâhil olduğu aile (Familia: Orchidaceae) günümüzde orkide olarak bilinmektedir, bu kelime de Antik Yunancada testis anlamına gelen orkhis (ὄρχις) kelimesinden muharreftir. Bitkileri bahar mevsiminin başlarında, düşük rakımlardaki çayırarda gözlemledik. 10 ila 20 santimetre kadar boylanırlar ve habitusları oldukça yakındır. Kaynaklarımızda yumrularının köpek testisine benzediği belirtilen bitkilerin biri dolu biri boş olmak üzere iki yumrusunun bulunduğu, cinsel ilişkiden önce dolu yumruyu erkeğin tüketmesi halinde doğacak çocuğun erkek, boş olanı kadının tüketmesi halinde doğacak çocuğun kız olacağı kaydedilmiş, dolu olan yumru keçi sütü ile birlikte tüketildiğinde cinsel arzuyu uyandırdığı, boş olan tüketildiğinde ise cinsel isteği baskıladığı belirtilmiştir (İbn Baytâr, 2017: 195). Bitkilerin doğacak çocuğun cinsiyetine etkileri ile ilgili bilgiler Dioscorides'ten, cinsel arzuya etkileri ile bilgiler ise Galen'den (ö. yaklaşık 216) çekilmiştir (2000: 3-141, 142). Plinius da, bitkilerin yumrularının güçlü bir uyarıcı olduğunu belirtmiştir (1966: 26-62).

Yumru yapısı nedeniyle hayvan testisine benzetilen diğer bitkilerimiz⁹, husya el-sa'leb (خصي الثعلب) ve dilkü daşağı adları ile bilinmektedir. Bitkilerin cinsel yaşama dair faydalarını ifade etmek için, Ortaçağda bu konuda benzersiz bir üne sahip olan bir canlıdan faydalanılmıştır: Metinlerimize göre bitkiler, cinselliğe etkileri bakımından sakankûr'a (*Scincus scincus*) eşittir. Dioscorides, cinsel arzuyu uyandırıcı olduklarını (2000, 3-143); Gâfikî ise, yumruların sperm benzeri bir kokusu olduğunu ve bu nedenle erkeklere cinsel istek arttırıcı olarak verildiğini kaydetmiştir (İbn al-Baithar, 1840: 372). Bitkiler Anadolu'da ereksiyon olamama şikayetlerinde kullanılmış (İbn Baytâr, 2017: 196) ve bitkilere cinsel istek arttırıcı (Kaya, 2008: 374; Celâlüddin Hızır, 1990: 118; Karaman, 2019: 33; Şengün, 2017: 515) olarak başvurulmuştur.

Rizomları ile penis arasındaki benzerlik, lu'ba el-berberiye (لعبة البربرية) olarak bilinen bitkinin¹⁰ kullanım kapsamında da kendini göstermektedir. Anadolu'da, cinsel arzu uyandırıcı (Özer, 1995: 310) ve sperm arttırıcı (Buçukcu, 2017: 74) olarak faydalanılmıştır.

⁷ *Chelidonium majus* L. / *Ficaria verna* Huds.

⁸ *Anacamptis papilionacea* (L.) R.M.Bateman, Pridgeon & M.W.Chase / *Anacamptis morio* (L.) R.M.Bateman, Pridgeon & M.W.Chase

⁹ *Orchis anthropophora* (L.) All. / *Erythronium dens-canis* L.

¹⁰ *Iris tuberosa* L.

Kaynaklarımızda mevz (موز) olarak geçen bitkinin¹¹ ise meyvesi penisi andırmaktadır. Bu bitki de cinsel arzu uyandırıcı ve sperm arttırıcı (İbn Baytâr, 2017: 375; Aydın, 2016: 149) olarak kullanılmıştır.

Hurmâ¹² (خرما), özellikle Ortadoğu kültürlerinde özel bir yere sahip bitkilerin başında gelmektedir. Plinius, bitkinin erkek ve dişi bireyleri olduğunu, aralarında cinsel bir ilişki bulunduğunu, erkek ya da dişi birey eksik olduğunda ağaçların verimsiz olacağını ve erkek bireylerden alınan spermlerin (polenler) dişi ağaçlara serpiştirildiğini yazmıştır (1945: 13-7). Bu pasaj, bitkilerin üreme sistemi üzerine yazılan erken metinlerden biridir. Plinius'un bahsettiği yapı metinlerimizde tal' (طالع) adı ile geçmektedir, el-Yakutî, tal'in erkek hurma ağacından çıktığını ve dişi hurma ağacını dölemek için kullanıldığını yazmıştır (Ibn al-Baithar, 1842: 162). Bitkinin Adem yaratılırken artan balçıktan yaratıldığına ve bu nedenle insanoğlunun halası sayıldığına inanılmış (Toprak, 2019: 83), Anadolu'da, yaygın olarak sperm arttırıcı (İshâk bin Murâd, 2016: 29; Kaya, 2008: 168; Aktaş, 2010: 174; İbn Baytâr, 2017: 240; Tutmacı, 2018: 94; Rıza, 1987: 34; Koldanca, 2018 s.99) ve cinsel istek arttırıcı (İbn Baytâr, 2017: 133; Tutmacı, 2018: 94; Karaman, 2019: 30) olarak kullanılmıştır. Bitkiye ayrıca hamile kalınmaması durumunda da başvurulmuştur (Gümüştam, 2009: 281).

Anavatanı Güneydoğu Asya olan ve metinlerimizde cevz hindi (جوز هندي) ya da bunun tercümesi olan hindustân kozı adı ile yer bulan bitkinin¹³ meyvesinin süt rengindeki usaresi ile sperm arasında bir bağıntı kurulmuştur. Mesîh, cinsel arzuyu uyandırdığını; Râzî ise, sperm oluşumunu teşvik ettiğini belirtmiştir (Ibn al-Baithar, 1842: 544). Bitki Anadolu'da sperm arttırıcı (İbn Baytâr, 2017: 115), cinsel arzuyu uyandırıcı (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 275; İshâk bin Murâd, 2016: 52; Karaman, 2019: 30) ve cinsel hazzı arttırıcı (Şengün, 2017: 515) olarak kullanılmıştır.

Metinlerimizde kulkâs (قلقاس) olarak geçen bitkinin¹⁴ çiçek kurulu erekte olmuş bir penisi andırmaktadır. Bu bitki de Anadolu'da sperm arttırıcı ve cinsel arzuyu uyandırıcı olarak kullanılmıştır (Kaya, 2008: 180; Celâlüddin Hızır, 1990: 35; Koldanca, 2018: 101).

Keşür (كشور), cezer (جزر), astûflin (اصطفلين), hevîc (هويج) ve bürçeklü adları kullanılan bitkilerimizin¹⁵, toprak altı yapıları penisi andırmaktadır. Dioscorides, idrar söktürücü olduklarını, hamile kalamama ve ağrılı idrar vakalarında kullanıldıklarını, cinsel istek arttırıcı olarak başvurulduğunu yazmıştır (2000, 2-167). Râzî, idrar söktürücü olup ereksiyonu sağladıklarını; İbn İmrân (9. yy.), cinsel arzuyu uyandırdığını, rahmi temizlediğini ve sperm salgısını arttırdığını belirtmiştir (Ibn al-Baithar, 1840: 247). Bitkiler Anadolu'da, idrar yolu şikayetlerinin (Özdemir, 2018: 111; Şirvani Mahmud, 2007: 21) tedavisinde kullanılmış, cinsel istek arttırıcı (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 271; Kaya, 2008: 188;

¹¹ *Musa × paradisiaca* L.

¹² *Phoenix dactylifera* L.

¹³ *Cocos nucifera* L.

¹⁴ *Colocasia esculenta* (L.) Schott

¹⁵ *Daucus carota* L. / *Daucus carota* subsp. *sativus* (Hoffm.) Arcang.

İbn Baytâr, 2017: 49; Karaman, 2019: 29), sperm arttırıcı (Şengün, 2017: 516) ve idrar söktürücü (İbn Baytâr, 2017: 49) olarak faydalanılmıştır.

Hem meyve yapısı hem de bitkiden sızan usaresi gözyaşını andıran ve kaynaklarımızda anzarût (انزروت) adıyla geçen bitkinin¹⁶, Galen gözyaşını dindirdiğini ve insanı mutlu hale getirdiğini (Everett, 2012: 327); Hubeyş bin Hasan (9. yy), göz için özel olarak yaratıldığını; Taberî (ö. 861), yumurta akı ya da sütle karıştırılarak uygulandığında göz hastalıklarını tedavi ettiğini belirtmiş (Ibn al-Baithar, 1840: 92), Beyrûnî de (ö. 1048) gözle ilgili en az dört rahatsızlık için bitkiyi önermiştir (El-Beyrûnî, 2011: 94). Bitki, Anadolu'da göz ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Hekim Bereket, 2016: 58).

Uşak (اشق) kavramı, Ortaçağ Anadolu metinlerinde bir dizi bitkinin¹⁷ ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu bitkiler birbirlerinden coğrafi olarak izole olmuş konumdadır ancak benzer reçinelere sahip olmaları onların tek kavram altında birleştirilmelerine neden olmuştur. Bitkilerden sızan reçine gözyaşını andırır. Plinius, bitkinin usaresinin Kartaca'nın bitkilerden sorumlu tanrısı Hammon'un gözyaşına benzediği için ammoniakon (ἀμμωνιακόν) olarak adlandırıldığını kaydetmiştir (1945: 12-49). Bu benzerliği ayrıca göz çevresinde çıkan arpacık adı verilen rahatsızlık ile de ilişkilendirmek mümkündür. Buna uygun olarak, Huneyn bin İshak'a (ö. 873) göre göz hastalıklarında, ibnü'l-Baytâr'a (ö. 1248) göre ise arpacık tedavisinde faydalıdır (Ibn al-Baithar, 1840: 49). Bitkiler Anadolu'da, arpacık (Tabib İbn-i Şerîf, 2017: 190) ve göz hastalıklarının (Okumuş, 1998: 62) tedavisinde kullanılmıştır.

Göz ağrısının giderilmesi için başvurulan diğer bitki¹⁸ metinlerimizde amadriyân (امدریان) adı ile geçmektedir. Bitkinin tohumları belirgin biçimde gözyaşına benzer, söz konusu benzerlik bitkinin bilimsel adında da açıkça görülmektedir, lacryma-jobi, Eyüp'ün gözyaşları anlamını vermektedir. Beytü'l-mukaddes'te yetiştiği belirtilen bitki, göz ağrısını geçirmek için kullanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 65). Bu bitki ile ilgili tespitimiz şüphelidir. Kudüs, bitkinin doğal yayılış alanı içinde yer almaz, ancak erken dönemde ülkemizin de içinde bulunduğu bazı coğrafyalarda doğallaşmıştır. Biz bu bitkinin gözyaşına benzeyen tohumlarının ülkemizde tespit yapımında kullanıldığını gözlemledik.

Metinlerimizde behâr (بهار) ve sığır gözü olarak geçen bitkiler¹⁹, ekili alanların civarında görülen, sarı çiçekler açan ve disk çiçekleri gözü andıran bitkilerdir. Bu bitkiler Antik Yunancada öküz gözü anlamına gelen bopphthalmon (βοόφθαλμον) adı ile bilinmekteydi. Dioscorides, çiçeklerinin göze benzediğini ve çiçeklerinin sarı renkli olması nedeniyle sarılık tedavisinde kullanıldığını yazmıştır (2000: 3-156). Temîmî (ö. 990) de, bitkinin koç gözü olarak bilindiğini, çiçeklerinin kurutulup öğütüldükten sonra çeşitli göz rahatsızlıklarında kullanıldığını aktarmıştır (al-Ghâfiqî, 1937: 321). Bitkiler Anadolu'da göz rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılmıştır (Özer, 1995: 227).

¹⁶ *Astragalus sarcocolla* Dymock

¹⁷ *Ferula marmarica* Asch. & Schweinf. / *Dorema ammoniacum* D.Don / *Dorema aucheri* Boiss. / *Ferula tingitana* L.

¹⁸ *Coix lacryma-jobi* L.

¹⁹ *Glebionis coronaria* (L.) Cass. ex Spach / *Glebionis segetum* (L.) Fourr.

Çiçek başları behâr ile benzerlik bakımından oldukça yakın olan ütunnâ'nın²⁰ da (اوتنا) gözle ilgili rahatsızlıklarda faydalı olduğu belirtilmiştir (İbn Baytâr, 2017: 77).

Çiçek başları benzerliği nedeniyle göz rahatsızlıklarında kullanılan diğer bitkiler²¹ metinlerimizde bâbûnec (بابونج) olarak geçmektedir. Bu bitkilerde göz benzerliği sabit olmakla birlikte, ilk ve sonuncusunun dilsî çiçekleri üstte yer verdiklerimizden farklı olarak beyaz renklidir. Bu bitkiler de Anadolu'da, çocuklarda göz şişmesi vakalarında kullanılmış (Eşref bin Muhammed, 1961: 18) ve bitkilere göz ağrısının (İbn Baytâr, 2017: 82) geçirilmesi için başvurulmuştur.

Kara çalü, makilik alanlar ile sulak bölgelerin sınırlarında görülen dikenli bir çalıdır. Bitkinin²² yuvarlak meyvelerinin merkezinde gözbebeğini andıran bir daire daha vardır ve bu yapı göz benzerliğini tamamlayıcı unsurdur. Bitki, Anadolu'da göz rahatsızlıklarının tedavisinde yaygın bir kullanıma sahiptir (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 187; Okumuş, 1998: 172; Uysal, 2010: 40; Gürlek, 2011: 120; Aynacı, 2014: 299).

Nercis (نرجس) olarak bilinen bitki²³, Ortaçağ Türkçe şiirinde rastladığımız yaygın teşbihlerden biridir. Bitkinin çiçeğinin ortasındaki taç (corona) adı verilen yapı belirgin biçimde gözü andırmaktadır. Bu benzerlik şiirde sevgilinin ya da hayran olunan kimsenin gözünün bitkiye benzetilmesi sonucunu doğurmuştur (Mehmed II, 2014: 332; Ahmed-i Dâî, 1992: 333; Şeyhî, 1990: 70; Nesîmî, 1990: 106; Necatî Beg, 1992: 188; Mihrî Hâtun, 2007: 191). Çalışmamız boyunca yer verdiğimiz İşaret Teorisi uygulamaları göz önüne alındığında bu bitkinin gözle ilgili kullanımlarını da görmemiz gerekirdi ancak biz bu yönde bir kullanıma rastlamadık. Metinlerimizden çıkardığımız bitki ve gözle ilgili kurulan tek ilişki, cinsel ilişki sırasında bitkiye bakıldığında, doğacak çocuğun gözlerinin güzel olacağı bilgisidir (Karaman, 2019: 22).

Mercüme (مرجمك), tohumlarının gözbebeğine benzerliği nedeniyle göz şikayetlerinin tedavisinde yaygın bir üne sahiptir.²⁴ Bu şöhret hem dilimizdeki Farsça orijinli mercimek adında, hem de bitki cinsinin Latince bilimsel adı olan lens kelimesinde kendini göstermektedir. Bitkimiz Anadolu'da da bu kapsamda kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 189; İshâk bin Murâd, 2016: 49; Okumuş, 1998: 72).

Meyve yapısı mercüme'yi andıran başka bir bitki²⁵ metinlerimizde sumâk (سماق) adıyla anılmıştır. Bu bitki de Anadolu'da yaygın olarak göz rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 189; Celâlüddin Hızır, 1990: 57; İbn Baytâr, 2017: 274; Gümüştam, 2009: 226; Şirvani Mahmud, 2007: 14; Okumuş, 1998: 62). Bitkinin olgun meyvelerinin koyu kırmızı rengi ise, kanama durdurucu olarak kullanılmasında tezâhür etmiştir (İbn Baytâr, 2017: 274).

²⁰ *Hertia cheirifolia* (L.) Kuntze

²¹ *Matricaria chamomilla* L. / *Cota tinctoria* (L.) J.Gay / *Chamaemelum nobile* (L.) All.

²² *Paliurus spina-christi* Mill.

²³ *Narcissus poeticus* L.

²⁴ *Lens culinaris* Medik.

²⁵ *Rhus coriaria* L.

Çiçek ve meyveleri kan renginde olan diğer bitki²⁶, metinlerimizde satûbî (سطوبي) adı ile geçmektedir. Dioscorides, bitkinin gözlerin kanlanması halinde uygulandığını belirtmiş (2000: 4-12), Anadolu'da ise bitkiye kanama durdurucu olarak başvurulmuştur (İbn Baytâr, 2017: 263). Bu bitkiyi günümüzde abdestbozan adı ile biliyoruz, düşük rakımlardaki sulak alanların yakınlarında birkaç metre karelik kümeler oluşturan dikenli bir bitkidir.

Parazit karakterli bir diğer bitki²⁷ metinlerimizde tarâşîs (طرائث) olarak geçmektedir. Bu bitki herhangi bir yeşil parçaya sahip değildir, fotosentez yapamaz ve tüm ihtiyaçlarını başka bitkilerden elde eder. Çiçek döneminde kan kırmızısı bir renge sahip olan bitki Anadolu'da kan tükürme (Aydın, 2016: 145) vakalarında kullanılmış ve bitkiye kanama durdurucu (İbn Baytâr, 2017: 300) olarak başvurulmuştur.

Dam el-ahaveyn'in (دم الأخوين) ya da ikikardaş kanı olarak bilinen bitki²⁸, hasar aldığı anda kan kırmızısı renkli bir usare sızdırır. Bu özelliği bitkinin ismine sirayet ettiği gibi ayrıca kullanımında da kendini göstermiştir. Anadolu'da burun kanamasını (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 200) durdurmak için başvurulmuş, kılıç gibi keskin aletlerin yol açtığı vakalarda kanama durdurucu, yara iyileştirici (Celâlüddin Hızır, 1990: 158; Anonim, 2013: 145; İbn Baytâr, 2017: 212; Gürlek, 2011: 27) ve iltihap giderici (Anonim, 2013: 143; İbn Baytâr, 2017: 212; Aydın, 2016: 141) olarak uygulanmıştır. Ayrıca atların baş ve gözlerinde darbe sonucu oluşan kanamalı yaralanmalarda da kullanılmıştır (Küçük, 2014: 105).

Günümüzde sarı kantaron olarak bilinen bitkiler²⁹ Ortaçağ Anadolu'sunda heyûfârîkûn (هيو فاريقون) olarak bilinmekteydi. Bitkilerin çiçekleri elle ezildiğinde kan renkli bir sıvı bulaştırırlar. Bu durum bitkilerin Anadolu'da kanama durdurucu (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 151) ve yara iyileştirici (Çetin, 2016: 133) olarak kullanılmalarında kendini göstermiştir.

Kökünden elde edilen kırmızı renkli boya ile meşhur olan bitkiler³⁰ metinlerimizde kızıl boya olarak geçmektedir. Bitkilerin kökleri kırmızı renklidir ve kesildiklerinde kan kırmızısı renginde bir sıvı sızdırırlar. Anadolu'da bitkilere, atların kesici bir aletle (örneğin kılıç) damarlarının kesilmesi durumunda başvurulmuştur (Küçük, 2014: 107).

Kaynaklarımızda sukûlûfenderiyûn (سقولوفندريون) olarak geçen bitkiler³¹ ormanlık alanlarda, kayaların üzerinde ve ağaç köklerinin yakınlarında görülmektedir. Bitkilerin Antik Yunancadaki karşılığı olan asplenos (ἄσπληνος), dalak otu anlamına gelmektedir. Yaprak biçimlerinin (özellikle *A. ceterach*) dalağı andırması nedeniyle, bu organla ilgili rahatsızlıklarda etkili oldukları düşünülmüştür ve Anadolu'da yaygın olarak dalak şikayetlerinde kullanılmışlardır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 255; Hekim Bereket, 2016: 122;

²⁶ *Sarcopoterium spinosum* (L.) Spach

²⁷ *Cynomorium coccineum* L.

²⁸ *Dracaena cinnabari* Balf.f.

²⁹ *Hypericum triquetrifolium* Turra / *Hypericum barbatum* Jacq. / *Hypericum perforatum* L. / *Hypericum perforatum* L. / *Hypericum coris* L.

³⁰ *Rubia tinctorum* L. / *Rubia peregrina* L.

³¹ *Asplenium ceterach* L. / *Asplenium scolopendrium* L.

Celâlüddin Hızır, 1990: 97; Kaya, 2008: 365; Anonim, 2001: 65; Aydın, 2016: 136). Beyrûnî, dalak ağrısını giderdiğini (2011: 59), İbn Sînâ (ö. 1037) ise dalak şikayetleri için oldukça etkili bir çare olduğunu belirtmiştir (1998: 265).

Metinlerimizde kâkenc (ككاج) olarak anılan bitkilerin³² meyvelerini saran yapı belirgin biçimde mesaneyi andırmaktadır. Bitkilerimizden ilki sulak alanların yakınlarındaki gölgeli bölgelerde, ikincisi ise düşük rakımlardaki kayalık alanlarda yetişmektedir ve ikisinin de meyvesi mesaneyi andıran zarsı bir yapı tarafından korunmaktadır. Buna uygun olarak bitkiler Anadolu'da, mesane şikayetlerinin tedavisinde kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 258).

Ortaçağ Anadolu'su Türkçe yazınında lisân el-hamal (لسان الحمل) olarak bilinen bitkiler³³ adlarını, Antik Yunancadaki karşılığı olan arnoglosson'un (αρνώγλωσσον) doğrudan tercüme edilmesi ile kazanmışlardır, buna uygun olarak metinlerimizde kuzu dili adının da kullanıldığı görülmektedir. Bitkilerin yaprakları dile benzetilmiştir ve Anadolu'da dil rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990: 59).

Yaprakları dile benzetilen diğer bitki³⁴ metinlerimizde elâlisfâkun (الاليسفان) ve deve dili adları ile yer bulmuştur. Elâlisfâkun, bitkinin Antik Yunancadaki karşılığı olan eleliphakon'dan (ἐλελιφάκων) çekilmiştir. Bitki Anadolu'da, dil felci vakalarında kullanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 64).

Metinlerimizde buhûr-ı meryem (بخور مريم) olarak anılan bitkiler³⁵, adından da anlaşılacağı üzere İsâ'nın annesi Meryem'in adını, daha doğrusu onun kokusunun adını taşımaktadır. Meryem, İsâ'nın babasız olarak doğmasını izah edememesi nedeniyle tecrit edilmiş ve sıkıntılı bir doğum süreci yaşamıştır. Bitkilerin çiçekleri baş aşağı (pendulus) konumdadır, ayrıca çiçeklerin merkezinde, çiçeklerin kırmızı tonlarındaki genel renginden daha koyu bir tonda yüzeysel olarak kalbi andıran şekiller bulunur. Bu yapı, "boynu bükük ve kalbi kan ağlayan Meryem" algısında kendini göstermiştir. Dioscorides bitkilerin üzerinden atlanması halinde doğumun hızlı ve kolay olacağını yazmıştır (2000: 2-194). Anadolu'da bitkiler düşük yapıştırıcı olarak kullanılmış ve kadınların cinsel ilişki sırasında boyunlarına asmaları halinde hamile kalmayacaklarına inanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 91). Bu kapsamda Meryem'e adanmış çok sayıda bitki vardır. Gerçekte bunların tamamı başka dişil karakterlerin adını taşımaktaydı ancak Hıristiyanlık sonrası bu isimler bir nevi sansüre tabi tutularak tamamı Meryem kelimesi ile değiştirilmiştir. Örneğin Venüs'ün aynası olarak bilinen *Legousia speculum-venenis*, bakire Minerva'ya adanan *Tanacetum parthenium*, Freya'nın saçı olarak bilinen *Polygala vulgaris* gibi çok sayıda taksonun adındaki karakterler Hıristiyanlık sonrası Meryem'e evrilmiştir. Bitkilerin doğrudan bir dişil karakterle özdeşleştirilmesi hem İlkçağ hem de Ortaçağ'da yaygındır ve bu bitkilerin ortak özellikleri kadınsal rahatsızlıklarda yaygın olarak kullanılmalarıdır. Bunlardan en bilineni, doğumundan hemen sonra ikiz kardeşinin doğumunda annesine yardım ettiği

³² *Physalis alkekengi* L. / *Withania somnifera* (L.) Dunal

³³ *Plantago major* L. / *Plantago asiatica* L.

³⁴ *Salvia officinalis* L.

³⁵ *Cyclamen graecum* Link / *Cyclamen persicum* Mill.

nakledilen Artemis'in adını taşıyan *Artemisia* cinsidir. Bu cinse bağlı çok sayıda bitki Anadolu'da kadınsal şikayetlerin tedavisinde kullanılmıştır.³⁶

Bâldrân (بالدران), maydanozgiller ailesine bağlı, sulak alanların civarında görülen ve iki metreye kadar boylanabilen bir bitkidir.³⁷ Bitkinin gövdesinde kırmızı lekeler görülmektedir, bu lekeler kaşıntıdan muzdarip bir cildi andırmaktadır. Bitkimiz, Anadolu'da atlarda görülen kaşıntının tedavisinde kullanılmıştır (Küçük, 2014: 115). Mezkûr lekelerin, bitkinin zehirli olduğuna dair bir sembol olarak da algılanması mümkündür.

Metinlerimizde elbah (البخ) olarak anılan bitkinin hangi bitki olduğunu tespit edemedik. İbn Rıdvân (ö. 1061), Hindistan'tan ithal edildiğini, deniz kenarında yetiştiğini, beyaz renkli olduğunu kökünde siyah benekler bulunduğunu yazmıştır (İbn al-Baithar, 1840: 75). Bitki Anadolu'da, ciltte çıkan kaşıntılı kabarcıkların tedavisinde kullanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 62).

Görünümleri yüzeysel olarak oldukça yakın olan, aynı zaman diliminde aynı habitat değerlerini paylaşan bitkilerimiz³⁸ metinlerimizde zenb el-akreb (ذنب العقرب) adı ile geçmektedir. Bitkilerin meyve yapıları belirgin biçimde akrep kuyruğunu andırmaktadır ve bu nedenle akrep sokmalarının panzehiri olarak başvurulmuştur (İbn Baytâr, 2017: 237).

Akrebe benzetilen diğer bitki³⁹ kaynaklarımızda derûnec (درونج) adı ile geçmektedir. Benzerlik bu örneğimizde akrebin kuyruğu ile bitkinin kök yapısı arasında kurulmuştur. Bitkiye Anadolu'da akrep sokması vakalarında başvurulmuştur (Erarslan, 2018: 125; İbn Baytâr, 2017: 210).

Bambul adı verilen bitkilerle de⁴⁰ akrep arasında bağıntı kurulmuştur. Gerçekte, ikinci bitkimizde akrep kuyruğunu andıran bir yapı görülmez, bunun yerine meyvelerinde belirgin biçimde siğili andıran çıkıntılar bulunur. Karışıklığın nedeni, Yunanca metinlerde bu bitkilerin isimlerinin aynı olmasıdır. Bitkilerden ilki *heliotropion mega*'dır (ἡλιωτρόπιον μέγα), kabaca büyük günebakan olarak tercüme edilebilir ve akrep kuyruğu ile benzerlik kurulan bitki budur. Diğeri ise *heliotropion mikron*'dur (ἡλιωτρόπιον μικρόν), bu bitkinin de diğeri gibi yaprakları ile güneşi takip ettiği kaydedilmiştir ve meyve yapısı nedeniyle siğil tedavisi ile özdeşleştirilmiştir (Dioscorides, 2000: 4-193, 194). Bitkiler Anadolu'da, siğil (Tabîb İbn-i Şerif, 2017: 320) ve akrep sokması (İbn Baytâr, 2017: 290) vakalarında kullanılmıştır.

Yılan yasaduğı ve yılan bıçağı adları ile bilinen bitkilerin⁴¹ çiçek kurulu, adlarından da anlaşılacağı üzere yılan benzemektedir. Anadolu'da bitkinin suyu vücuda sürüldüğünde yılanların sokmayacağına, bitkilerin parçaları yere serpildiğinde ise serpilen yere yılan

³⁶ Örneğin, afsentîn olarak bilinen *Artemisia absinthium* L., rahim hastalıkları (Anonim, 2001: 64) tedavisinde kullanılmıştır.

³⁷ *Conium maculatum* L.

³⁸ *Scorpiurus muricatus* L. / *Coronilla scorpioides* (L.) W.D.J.Koch

³⁹ *Doronicum grandiflorum* Lam.

⁴⁰ *Heliotropium europaeum* L. / *Chrozophora tinctoria* (L.) A.Juss.

⁴¹ *Dracunculus vulgaris* Schott / *Arum italicum* Mill. / *Arum maculatum* L.

gelmeyeceğine inanılmıştır (Buçukcu, 2017: 87). Bitkiler ile kurulan diğer benzerlik ise yine çiçek kurulları ile ilgilidir. Çiçek kurulu erekte olmuş penise benzeyen bitkiler, cinsel istek arttıracı olarak kullanılmıştır (İshâk bin Murâd, 2016: 22).

Metinlerimizde yer verilen ahiyûn (أحيون) kelimesi, bitkilerin⁴² Antik Yunancadaki karşılığı olan ekhion'dan (ἔχιον) muharreftir ve ilgili dilde küçük engerek anlamına gelmektedir. Bitkilerin çiçek kurulu yapı itibariyle yılan başına benzemektedir ve bu nedenle yılan ısırması kaynaklı vakalarda antidot olarak kullanılabilirdiği düşünülmüştür. Dioscorides, bitkilerin yılan ısırması halinde zehri nötralize ettiğini, hatta bitkileri önceden alanların yılanlar tarafından ısırılmayacağını savunmuştur (Dioscorides, 2000: 4-27). Bitkiler Anadolu'da da yılan tarafından ısırılanlara verilmiştir (İbn Baytâr, 2017: 22).

Yılan benzerliği kurulan diğer bitki⁴³ metinlerimizde ûd el-hayye (عود الحية) adı ile geçmektedir. Bu bitki, uzun, ince ve kıvrımlı bir kök sistemine sahiptir. Anadolu'da bitkiye hem panzehir olarak başvurulmuş hem de elde tutulduğunda yılan kovucu olduğuna inanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 314).

Ulama, olasılıkla eklemli gövde yapısı nedeniyle bitki⁴⁴ için kullanılan isimdir. Bitki, generatif dönemde belirgin biçimde at kuyruğunu andırır. Tabîb Şerîf (15. yy.), sulak alanlarda görülen bitkinin at kuyruğuna benzediğini, at otu olarak bilindiğini ve atları beslemek için kullanıldığını yazmıştır (2017: 267). At kuyrukları zehirli oldukları bilinen bir cinstir, biz bitkilerin hayvan yemi olarak kullanıldığına dair bir bilgiye diğer kaynaklarımızda rastlamadık. Dolayısıyla, Şerîf'in bitkinin at kuyruğuna benzemesi nedeniyle, benzerliği atları beslemek için kullanılabilirdiği olarak yorumladığının ötesinde bir çıkarıma sahip değiliz.

Haşhâş zübdî (خشخاش زبد) olarak bilinen bitkide⁴⁵, konukçu olan böcekler (*Philaenus spumarius* gibi) tarafından üretilen, şeytan tükürüğü olarak bilinen beyaz renkli ve köpüklü bir sıvı görülür. Bu sıvı ile bazı epilepsi nöbetlerinde görülen hastanın ağzının köpürmesi arasında bağlantı kurulmuş ve bitki epilepsi vakalarında kullanılmıştır (İbn Baytâr, 2017: 195).

Ortaçağda İşaret Teorisi kapsamında değerlendirilen bitkilerin en meşhurları metinlerimizde luffâh (لفاع), yabrûh el-sanem (بيروح الصنم) ve sirâc el-kutrüb (سراج القطرب) olarak geçen bitkilerdir.⁴⁶ Bitkilerin kök sistemi insana ya da insana benzediği düşünülen metafiziksel varlıklara benzetilmiştir. Bu benzerlik bitkinin psikiyatrik vakalarda kullanılmasının yanı sıra metafiziksel varlıklar üzerinde de etkili olduğu inancını doğurmuştur. Bu bakımdan, Ortaçağ Anadolu Türkçe yazınında görülen ampirik anlayış içinde bu bitkiler istisnai bir konumdadır. Örneğin kaynaklarımız arasında yer alan *Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece* adlı eserde Süleyman'ın yüzüğünde bu bitkiden bir parça taşıdığı için insan ve cinlere hükmettiği, Zülkarneyn'in de bu bitki sayesinde

⁴² *Echium plantagineum* L. / *Echium rubrum* Forssk.

⁴³ *Rauwolfia serpentina* (L.) Benth. ex Kurz

⁴⁴ *Equisetum telmateia* Ehrh.

⁴⁵ *Silene vulgaris* (Moench) Garcke

⁴⁶ *Mandragora officinarum* L. / *Mandragora autumnalis* Bertol.

doğu ve batının hükümdarı olduğu zikredilmiştir. Kaynağımıza göre bitkiyi söken canlı anında ölmektedir, bu yüzden aç bırakılan bir köpeğe bitki bağlandıktan sonra yemek gösterilerek bitkinin sökülmesi tavsiyesinde bulunulmuştur. Dahası, bitkiyi yanında taşıyanın hasta olmayacağı, dumanı evlere tutulduğunda cin ve şeytanların giremeyeceği, kola asıldığında ok ve kılıcın işlemeceği, muska olarak takıldığında ateşten, yıldırım çarpmasından ve suda boğulmaktan koruyacağı gibi bir dizi absürd bilgi verilmiştir (Gümüştam, 2009: 192). Gerçekte bu bitkiler Anadolu'da doğal olarak yayılış göstermektedir ve söz konusu etkilerin gerçekliği deneyimlenebilir. Bu örnek, Ortaçağ Anadolu yazınının, kaynaklarını doğrudan kullandığına dair somut bir örnektir. Bitkiler Anadolu'da ayrıca melankoli (Gümüştam, 2009: 191), epilepsi (İbn Baytâr, 2017: 261) ve delilik (İbn Baytâr, 2017: 393) vakalarında kullanılmış, rüyada bitkiyi görenin, görene göre karısının ya da kocasının hasta olacağına yorulmuş (Eminoğlu, 2003: 217), tüm bitkilerin insanların faydası için yaratılmış olmalarına rağmen bu bitkinin hem insan hem de cinler için yaratıldığı belirtilmiştir (Aktürk, 2012: 52).

Üzn el-fâr (أذن الفار) olarak bilinen bitkilerin⁴⁷ adları, Antik Yunancadaki karşılıkları olan muos ota'nun (μυὸς ὄτα) tercüme edilmesi ile oluşturulmuştur. Buna uygun olarak Akşemseddin de bitkileri sıçan kulağı adı ile karşılamıştır. Bu isimlerde atıf, bitkilerin yaprak biçiminin fare kulağını andırıyor olmasındadır. Bitkilerimiz için kullanılan diğer isimler 'ayn el-hüdhüd (عين الهدد) ve bunun Türkçe karşılığı olan hüdhüd gözü'dür. Bu isimlerde de atıf bitkilerin göze benzer çiçek yapılarıdır. Benzerlik itibarıyla bitkilerimiz, kulak ağrısı (Aydın, 2016: 172) ve göz hastalıklarının (Çetin, 2016: 169; İbn Baytâr, 2017: 28) tedavisinde kullanılmıştır.

Ma'denûs (معدنوس) günümüzde yaygın olarak yetiştirilen ve tüketilen bir bitkidir.⁴⁸ Biz bu bitkinin doğal örneğini gözlemleyemedik, bu nedenle doğal habitatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Dioscorides, bitkinin kayalık sarp yamaçlarda görüldüğünü belirtmiş ve bu nedenle petroselinon (πετροσέλινον), yani taş kerevizi olarak bilindiğini yazmıştır (2000: 3-77). İshâk bin Murâd da (14. yy.) bitki için "tağda, yabanda biter" ifadesini kullanmıştır. Bitkinin kayalık bölgelerde yetişmesi doğrudan böbrek ve mesane taşlarında etkili olacağı sonucunu doğurmuştur. Bitki Anadolu'da, böbrek şikayetleri (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 259) ve mesane şikayetleri (Çetin, 2016: 57) vakalarında kullanılmış, bitkiden taş düşürücü (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: 261) olarak faydalanılmıştır.

Metinlerimizde kûtülidûn (قوطلويدون) adı ile geçen bitkiler⁴⁹ doğrudan kayaların üzerinde yetişmektedir ve göbeği andıran etli yaprakları (sulentus) vardır. Söz konusu habitat tercihi, bitkilerin Anadolu'da taş düşürücü ve idrar söktürücü olarak kullanılmalari sonucunu doğurmuştur (İbn Baytâr, 2017: 334).

Sөгüt cinsi, çoğunlukla sulak alanların civarını tercih eden bir cinstir. Metinlerimizde söğüt adı ile geçen bitki de⁵⁰ yaygın olarak dere boyları ile sulak alanların yakınında görülür. Bitkimiz Anadolu'da, kendisi ile aynı habitatta görülen dişi sivrisineklerin

⁴⁷ *Asperugo procumbens* L. / *Myosotis scorpioides* L. / *Myosotis arvensis* (L.) Hill

⁴⁸ *Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss

⁴⁹ *Umbilicus rupestris* (Salisb.) Dandy / *Umbilicus luteus* (Huds.) Webb & Berthel.

⁵⁰ *Salix alba* L.

(Familia: Culicidae) yaydığı bir tür ateşli hastalık olan sıtmanın tedavisinde kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990: 138).

Serv (سرو), Ortaçağ Türkçe şiirinde yaygın olarak sevgilinin ve/veya övülen bir kişinin (örneğin bir devlet adamının) boyu ile ilişkilendirilmiştir (Mehmed II, 2014: 211; Yunus Emre, 1998: 152 Ahmed-i Dâî, 1992: 330; Nesîmî, 1990: 100; Şeyhî, 1990: 56; Necatî Beg, 1992: 101; Karamanlı Aynî, 1997: 339). Bitki⁵¹ taç yapmaz ve nihai yükseliğine kadar düz bir şekilde uzar. Boy ilişkisi rüya tabirlerinde de kendini göstermiştir. Rüyasında serv ya da sanavber⁵² gören kimsenin ömrünün uzun olacağı değerlendirilmiştir (Eminoğlu, 2003: 214).

Rüyada sarı renkli meyveleri görmenin, koparmanın ya da tüketmenin, meyvelerin rengi nedeniyle hastalığa işaret ettiğine yorulmuştur. Ahmed-i Dâ'î (fl. 15. yy.) ise, amrûd'un⁵³ (امرود) bu durumun istisnası olduğunu kaydetmiştir (Ahmed-i Dâ'î, 2021: 378).

Bitkilerin yapılarına dayalı tabir edilmeleri nâr'da da⁵⁴ (نار) kendini göstermektedir. Buna göre, rüyasında nar gören birinin rüyası, yakın zamanda zengin olacağı şeklinde yorumlanmıştır (Demir, 2004: 73).

Sonuç

Çalışmamızda yer verdiğimiz örneklerden, İşaret Teorisi kapsamında değerlendirilen bitkilerin bir bölümünün teorinin konsepti ile doğrudan ilişkilendirilebileceği, bir kısmının ise dolaylı bir benzerliğe sahip olduğu sonucuna varıyoruz. Teori, Ortaçağ Anadolu'sunda genel bir kabule sahiptir ve kullanımlar ile ilgili herhangi bir şüphe ya da akla ve mantığa uyumsuzluk not edilmemiştir. Öte yandan Türkçe yazan bilim insanlarının bu teoriye somut bir katkı sunmadıkları da anlaşılmıştır. Kullanımların tamamı, Yunanca, Latince ve Arapça yazınında geçtiği şekliyle alınmış, bu yazınlarda yer bulmamış hiçbir bitki Anadolu Ortaçağındaki metinlerde yer almamıştır. Bu çalışma ile dar anlamda (sensu stricto) Anadolu'da hastalıkların tedavisinde izlenen metotlardan biri olan "benzer benzeri tedavi eder" ilkesi kapsamındaki uygulamalar derli toplu olarak gösterilmiştir.

⁵¹ *Cupressus sempervirens* L.

⁵² Sanavber, Ortaçağ Anadolu'sunda Türkçe yazınında *Pinus pinea* L. taksonunun karşılığı olarak kullanılmıştır ancak Farsça etkisinin Arapça etkisine göre daha yoğun olduğu Türkçe şiir ve hikâye metinleri bu durumun istisnasıdır. Biz bitkiyi Farsçadaki karşılığı olan ve dilimizde kâvâk (*Populus* L.) olarak bilinen bitki karşıladık. Zira *Populus* ile boy/uzunluk arasındaki bağıntı, *P. pinea*'ya göre çok daha güçlüdür.

⁵³ *Pyrus communis* L.

⁵⁴ *Punica granatum* L.

Kaynakça

- Ahmed-i Dâ'i (2021). Tercüme-i Kitâbü't-Tabîr. Haz. İhsan Sabri Çebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ahmed-i Dâi (1992). Çengnâme. Haz. Gönül Alpay Tekin. Massachusetts: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Aktaş, Esra Gül (2010). Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Aktürk, Ekin (2012). Maddetü'l Hayât (İnceleme - Metin - Dizin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- al-Ghâfiqî (1937). The Book of Simple Drugs II. Ed. M. Meyerhof ve G. P. Sobhy Bey. Cairo: Government Press.
- Anonim (2001). XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri: Kitâbü'l-Mühimmât. Haz. Sadettin Özçelik. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Anonim (2013). Cerrâh-Nâme. İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım. Haz. Serdar Yavuz. İstanbul: Kesit.
- Aydın, Çiğdem (2016). Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez Fî't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] -Metin [1b-70a Varakları Arası] -Dizinler). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Aynacı, Mihrican (2014). Sultâniyye (İnceleme, Metin, Dizin). Yayınlanmamış Doktora tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Buçukcu, Zeynep (2017). Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın 'Acebü'l-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) (1990). Müntahab-ı Şifâ I. Haz. Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, Hasan Ali (2016). Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hayât Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yayınlanmamış Doktora tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, Erkan (2004). Ahmed-i Dâi, Ta'bir-nâme, (100B-208B) Giriş - Çevriyazılı Metin - İndeks- Tıpkıbasım. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Osmagazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Dioscorides Pedanius (2000). De Materia Medica. Çev. T. A. Osbaldeston. Johannesburg: Ibis Press.

- El-Beyrûnî (2011). Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıbb. Çev. Esin Kâhya. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Eminoğlu, Hatice (2003). Müşkil-Güşâ (Ta'bir-nâme) (Dil Bilgisi-Metin-Dizin). Yayımlanmamış Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erarslan, Ahmet (2018). Kitâb-ı Mücerrebât. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Eşref bin Muhammed (1961). Hazâ'inü's-Saâ'dât. Haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Everett, Nicholas. (2012). The Alphabet of Galen. Toronto: University of Toronto Press.
- Gümüştam, Gürkan (2009). Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü). Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Gürlek, Mehmet (2011). İbrahim bin Abdullah'ın Cerrâh-Nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük). Yayımlanmamış Doktora tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Hekim Bereket (2016). Hulasa. Metin – Sözlük. Haz. Binnur Erdağı Doğuer. Ankara: Ürün Yayınları.
- Ibn al-Baithar (1840). Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel I. Çev. Joseph von Sontheimer. Stuttgart: Hallberger'sche Verlagshandlung.
- Ibn al-Baithar (1842). Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel II. Çev. Joseph von Sontheimer. Stuttgart: Hallberger'sche Verlagshandlung.
- İbn Baytâr (2017). Tercüme-i Câmî'u Müfredâtî'l-Edviye ve'l-Eğziye. Haz. Kevser Topkar, vd. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- İbni Sina (1998). Canon of Medicine Book II: Materia Medica. New Delhi: Jamia Hamdard.
- İshâk bin Murâd (2016). Edviye-i Müfrede. Haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaman, Muhammed İhsan (2019). Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği: Musa b. Mesud'un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Karamanlı Aynî (1997). Dîvân. Haz. Ahmet Mermer. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Kaya, Emel (2008). *Muyıddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Koldanca, Nesibe (2018). *Teshîl'in Nüshası Üzerine Dil Bilgisi Çalışması (Metin-İnceleme-Dizin/Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Küçük, Esmâ (2014). *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabı Baytarnâme II (vr. 42b-94b) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Mehmed II (2014). *Divân. Haz. Muhammet Nur Doğan*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Mihri Hâtun (2007). *Divân. Haz. Mehmet Arslan*. Ankara: Amasya Valiliği.
- Necatî Beg (1992). *Divân. Haz. Ali Nihat Tarlan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nesîmî (1990). *Divân. Haz. Hüseyin Ayan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Okumuş, Necdet (1998). *Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşîd" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Özdemir, Güllü (2018). *Hekim Beşîr Çelebi, Mecmû'atü'l-Fevâyid (Giriş - İnceleme - Çeviri Yazılı Metin - Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Özer, Osman (1995). *Ahmedî: Tervîhü'l-Ervâh (Giriş - İnceleme - Metin)*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Plinius (1945). *Natural History, IV, Libri XII-XVI*. Çev. H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press.
- Plinius (1966). *Natural History, VII, Libri XXIV-XXVII*. Çev. H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press.
- Plinius (1970). *Natural History, V, Libri XVII-XIX*. Çev. H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press.
- Rıza, Adnan A. (1987). *Hacı Paşa'nın Kitab'ı Şifaül Eskam ve Devaül Alam Adlı Eseri Üzerinde İncelemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Şengün, Musa (2017). 'Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Şeyhî (1990). Divân. Haz. Mustafa İsen ve Cemal Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şirvani Mahmud (2007). Kemâliyye. Haz. Ali Haydar Bayat. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Tabîb İbn-i Şerîf (2017). Yâdigâr. Haz. Komisyon. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Theophrastus (1916). Enquiry into Plants II. Çev. Arthur Hort. The Loeb Classical Library. London: William Heinemann.
- Toprak, Serdar (2019). Acâibü'l-Mahlûkât Garâibü'l-Mevcûdât (v. 1a-40b) İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Tutmacı (2018). Tabiatnâme. Haz. Yakup Karasoy. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uysal, Feriştah Funda (2010). "Mücerrebname" Edisyon Kritik İncelemesi ve Dizin. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Muğla.
- Yıldız, Elifnur (2016). Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mücez Fî't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] -Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Yunus Emre (1998). Divân. Haz. Mustafa Tatçı. Ankara: Akçağ Yayınları.